

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Θεοφάνης Πάκος

1. Εισαγωγή

Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι καθαρά θεωρητικός. Διακλαδίζεται σε δυο παράλληλες επιδιώξεις. Η πρώτη μορφοποιείται σε μια πρωτόλεια αλλά ουσιαστική προσπάθεια κριτικής του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης (νεοκλασική οικονομική κυρίως και νεοφιλελεύθερη παραλλαγή δευτερευόντως), αναφορικά με την προσφορότητά του να αποτελέσει πλαίσιο θεωρητικής πραγμάτευσης της πολυσθενικής φύσης του περιφερειακού προβλήματος, όπως επίσης βάση για το σχεδιασμό και την εφαρμογή αποτελεσματικής πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης. Η δεύτερη επιδίωξη, εκκινώντας από τη διαπίστωση της αδυναμίας του κύριου ρεύματος να συλλάβει την ουσία του περιφερειακού προβλήματος, επιχειρεί να ιχνογραφήσει μια εναλλακτική πρόταση ανάλυσης στο πλαίσιο της οποίας να μπορούν να συνυπάρξουν αρμονικά τόσο η ορθή σύλληψη και κατανόηση της φύσης του περιφερειακού προβλήματος όσο και η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης για την αντιμετώπιση, μετριασμό ή θεραπεία του προβλήματος αυτού χωρίς θεωρητικά άλματα και λογικές ακροβασίες.

Η όλη εργασία διαμορφώνεται ως ακολούθως. Στην ενότητα 2 παρατίθενται σύντομες κριτικές παρατηρήσεις που αναφέρονται στην ανεπάρκεια της νεοκλασικής προσέγγισης να κατανοήσει τη φύση των προβλημάτων της περιφερειακής ανάπτυξης και κατ' επέκταση στην απροσφορότητά της να αποτελέσει βάση για στήριξη οποιασδήποτε μορφής πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης. Στη συνέχεια, ενότητα 3, αναζητούνται οι θεωρητικές πηγές που μπορούν να αποτελέσουν τη θεωρητική και μεθοδολογική αφετηρία για τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής προς το κύριο ρεύμα προσέγγισης για την ανάλυση και την πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης. Ακολουθεί, ενότητα 4, η παράθεση και ο σχολιασμός 9 σημείων στα οποία η εναλλακτική μας πρόταση διαφοροποιείται από το κύριο ή κρατούν ρεύμα. Τέλος, στην τελευταία ενότητα 5, παρουσιάζονται με τη μορφή σύνοψης μια σειρά από συμπεράσματα.

2. Η απροσφορότητα της νεοκλασικής θεωρίας

Σύμφωνα με τον Robbins, «με οτιδήποτε και αν απασχολείται η οικονομική [επιστήμη] δεν ασχολείται πάντως με τις αιτίες της υλικής ευημερίας ως τέτοιας»¹. Η θέση αυτή αποτελεί το υπόβαθρο της αρνητικής στάσης απέναντι στις θεωρίες της ανάπτυξης που χαρακτηρίζει την προσέγγιση της νεοκλασικής θεωρίας και ευρύτερα του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης. Σύμφωνα με τον Krugman² ο οποίος, κατά τη δεκαετία του 1990, έφερε ξανά στην επικαιρότητα τα θέματα της ανάπτυξης και ιδιαίτερα της περιφερειακής ανάπτυξης, η εξήγηση της αρνητικής αυτής στάσης βρίσκεται στην αδυναμία των οικονομολόγων να μοντελοποιήσουν³ τις πολύπλοκες, αντιφατικές και συγκρουσιακές διαστάσεις της ανάπτυξης. Η εξήγηση αυτή, οσοδήποτε ορθή και αν φαίνεται, δεν παύει να είναι επιφανειακή και με αυτήν την έννοια αδιάφορη. Άλλη είναι η ουσία. Η αρνητική στάση απέναντι στην ανάπτυξη δε συνδέεται, κατά κύριο λόγο, με τις δυσκολίες της μοντελοποίησης των πολυσύνθετων και σε μεγάλο βαθμό απροσδιόριστων διαστάσεων της ανάπτυξης, αλλά με την αδυναμία της νεοκλασικής θεωρίας και κατ'επέκταση του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης, να εντάξει τις κατ'εξοχήν κοινωνικο-ιστορικές διαστάσεις της ανάπτυξης στα μεθοδολογικά καλούπια της ανιστορικής αναλυτικής αρχής του μεθοδολογικού ατομισμού. Η αναγωγή του αναπτυξιακού φαινομένου -που ως πραγματικό γεγονός εμπεριέχει το συλλογικό και το ατομικό, το τυχαίο και το έκτακτο, το ποσοτικό και το ποιοτικό, το παλιό και το νέο, τη δημιουργία και την καταστροφή σε αφάνταστη ποικιλία συνδυασμών- σε επιμέρους ατομικές συμβολές είναι πρακτικά αδύνατη. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από τις εμπειρικές μετρήσεις της ανάπτυξης, οι οποίες βρίσκουν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της αύξησης του ΑΕΠ δεν είναι αναγώγιμο στην αύξηση και βελτίωση των εισροών κεφαλαίου και εργασίας. Πρόκειται για το γνωστό «μέτρο της άγνοιας» των οικονομολόγων.⁴

Ασφαλώς η θεωρητική και μεθοδολογική ανεπάρκεια της νεοκλασικής θεωρίας για την πραγμάτευση των ζητημάτων της περιφερειακής ανάπτυξης αναγνωρίζονται γενικότερα και τουλάχιστον από εκείνους που ασχολούνται με τα θέματα της ανάπτυξης και ειδικότερα της περιφερειακής ανάπτυξης. Τα θεωρητικά, ειδικά, αδιέξοδα στα οποία οδηγεί ο μεθοδολογικός ατομισμός, αναφο-

1. Robbins, L. (1932) 9.

2. Krugman, P. (1991) και (1995).

3. Krugman, P. (1995, 5).

4. Το υπόλοιπο αυτό χαρακτηρίστηκε από τον Abramovitz (1956) «το μέτρο της αγνοίας μας». Για μια εκτενή αναφορά στο θέμα αυτό και βιβλιογραφία βλ. Σαφάντη Δ. (2003).

ρικά με την επάρκεια της προσέγγισης αυτής, καθίστανται άμεσα ορατά αν δει κανείς πώς αντιμετωπίζονται τα προβλήματα της περιφερειακής ανάπτυξης από το κύριο ρεύμα. Σύμφωνα με τον Ν. Κόνσολα:

«[σ]το νεοκλασικό υπόδειγμα περιφερειακής μεγέθυνσης, ο συντελεστής της παραγωγής εργασία κατευθύνεται από τις καθυστερημένες προς τις αναπτυγμένες περιφέρειες, υπό συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού, ενώ ο συντελεστής της παραγωγής κεφάλαιο κατευθύνεται αντίθετα, καθώς η οριακή απόδοση του κεφαλαίου είναι μεγαλύτερη σε περιφέρειες χαμηλών μισθών και χαμηλών κατά κεφαλήν αποταμιεύσεων. Η μετακίνηση αυτή προκαλεί τη σύγκλιση (ισορροπία) των δύο τύπων περιφερειών. Η μετακίνηση κεφαλαίου προς τις καθυστερημένες περιφέρειες μεταφέρει επίσης και τα αποτελέσματα της τεχνολογικής προόδου προς αυτές, αφού υποτίθεται ότι είναι ενσωματωμένα στο κεφάλαιο»⁵.

Στο απόσπασμα αυτό υπάρχουν όλα τα συστατικά – θετικά και αρνητικά – στοιχεία της νεοκλασικής θεωρίας: αφαίρεση χώρου, χρόνου, ισχύος και θεσμών, δομική ομοιομορφία (π.χ. τέλει ανταγωνισμός), τέλεια πληροφόρηση, άριστες επιλογές, ισορροπία, απουσία συγκρούσεων, αφαίρεση ιστορικών προηγούμενων, -π.χ. περιορισμών, αιχμαλωτισμών σε προκαθορισμένες τροχιές, αδιέξοδα- συμπίεση των κοινωνικών, πολιτικών, ηθικών και πολιτιστικών διαστάσεων σε απλές οικονομικές σχέσεις ανταλλαγής, ουσιαστική εξαφάνιση των διαδικασιών παραγωγής, ανύψωση του κεφαλαίου στο ίδιο αξιακό και ηθικό επίπεδο με εκείνο της εργασίας (πραγματοποίηση της εργασίας, ανθρωποποίηση του κεφαλαίου), απουσία ενδιαφέροντος για τις οργανωτικές και διοικητικές δομές και τις αντίστοιχες διαδικασίες και λειτουργίες τους.

Για το θέμα που μας απασχολεί εδώ, η αφαίρεση του χώρου έχει ξεχωριστή σημασία. Σύμφωνα με τον Ν. Κόνσολα.

«η παραδοσιακή» (δηλ. η νεοκλασική) «οικονομική ανάλυση παραμέλησε τη χωροταξική διάσταση των οικονομικών φαινομένων ... γιατί πίστευε ότι ο μηχανισμός της αγοράς μπορούσε να εξαλείψει κάθε διαταραχή στη διαπεριφερειακή ισορροπία των τιμών, των εισοδημάτων, των μισθών και των συντελεστών παραγωγής»⁶ και επίσης επειδή «η εισαγωγή ... της μεταβλητής του χώρου στη νεοκλασική οικονομική ανάλυση δημιουργεί σημαντικές περιπλοκές γιατί προσθέτει ατέλειες στο μηχανισμό της αγοράς, καταργεί την υπόθεση περί όμοιας κατανομής των πόρων στο χώρο και προκαλεί ασυνέχειες στις συναρτησιακές σχέσεις».⁷

5. Κόνσολας Ν. (1997,41).

6. όπ. π. (σελ. 25).

7. όπ. π. (σελ. 25).

Οι επισημάνσεις αυτές, προστιθέμενες στις υπονοούμενες που συνδέονται με την αγνόηση της ιστορίας, των θεσμών, της οργάνωσης και της γνώσης θέτουν το πρόβλημα της προσφορότητας της νεοκλασικής θεωρίας ως επαρκούς θεωρίας περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης με άμεσο και σαφή τρόπο. Το πρόβλημα δεν εντοπίζεται στο ότι η νεοκλασική θεωρία σε ένα ορισμένο επίπεδο ανάλυσης προσφεύγει στην αφαίρεση του χώρου, του χρόνου και των άλλων διαστάσεων αλλά στο γεγονός ότι δεν μπορεί να τις επανεισάγει σε ένα επόμενο, περισσότερο ρεαλιστικό, στάδιο χωρίς να δυναμιτίσει την εσωτερική της λογική συνέπεια. Αυτό συμβαίνει επειδή η εισαγωγή του χώρου και των άλλων διαστάσεων διαψεύδει τη βασιμότητα των συμπερασμάτων της νεοκλασικής θεωρίας περί αυτορυθμιζόμενης αγοράς και περί σχετικά ομοιόμορφης (λαμβανομένων υπόψη των φυσικών περιορισμών) δομικής, διανεμητικής και χωρικής κατανομής της ανάπτυξης. Η ιστορία διδάσκει ότι στην πράξη δεν παρατηρείται σύγκλιση αλλά αναπαράγωγή των χωρικών και λοιπών ανισοτήτων και ανισορροπιών, πολύ συχνά σε διευρυμένη κλίμακα. Και αυτό σε πείσμα των σημαντικών παρεμβάσεων του κράτους που αποσκοπούν ακριβώς στον περιορισμό τους.

Όμως η νεοκλασική οικονομική, και ευρύτερα το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης, ακόμα και όταν αναγνωρίζει τις πραγματικές περιφερειακές ανισότητες, θεωρεί ότι αποτελούν προσωρινές αποκλίσεις που δεν αποδυναμώνουν τη θεωρητική της διάγνωση περί αυτορυθμιζόμενων αγορών και περί μη ύπαρξης ανάγκης για οποιαδήποτε πολιτική διόρθωση των εν λόγω προσωρινών και βραχυχρόνιων αποκλίσεων. Είναι ακριβώς για αυτό το λόγο που η όποια συζήτηση και πολύ περισσότερο η όποια εφαρμογή περιφερειακής πολιτικής τίθεται άμεσα εκτός του θεωρητικού πλαισίου της νεοκλασικής ορθοδοξίας.

Στην πράξη η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης, όπως και γενικότερα η οικονομική πολιτική, ως εφαρμοσμένη πρακτική, στηρίζεται άμεσα ή έμμεσα στις λογικές άλλων θεωρητικών προσεγγίσεων, (π.χ. κείνσιανή θεωρία, σύγχρονες παρεμβατικές θεωρίες) οι οποίες δέχονται ότι οι αγορές δεν είναι ούτε επαρκείς, ούτε αποτελεσματικοί, ούτε τέλειοι, ούτε – πολύ περισσότερο – αυτορυθμιζόμενοι μηχανισμοί και παράλληλα οι προσεγγίσεις αυτές δέχονται ότι το κράτος μπορεί, κάτω από προϋποθέσεις, να παρεμβαίνει με θετικό και αποτελεσματικό τρόπο.⁸ Σύμφωνα με τον Ν. Κόνσολα:

«η περιφερειακή πολιτική προσπαθεί να διορθώσει ορισμένες χωρικές συνέπειες της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς για να επιτύχει δύο αλληλοσχετι-

8. Για μια σύντομη παρουσίαση της σχετικής θεμελίωσης, βλ.πε Καράγιωργας, Σ. (1979).

ζόμενους αντικειμενικούς σκοπούς: την οικονομική ανάπτυξη και τη βελτίωση της κοινωνικής διανομής».⁹

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από άποψη ουσίας η αντίληψη αυτή περί περιφερειακής πολιτικής βρίσκεται εκτός του λογικού πυρήνα της νεοκλασικής θεωρίας. Ο μόνος ρόλος που αναγνωρίζεται στο κράτος και αυτό μόνο από τους πιο μετριοπαθείς νεοκλασικούς, δεν είναι τίποτα άλλο από ένας συμπληρωματικός – βοηθητικός ρόλος που υπαγορεύεται από τις ατέλειες και αδυναμίες της αγοράς, χωρίς αυτονομία ή ισοτιμία με την αγορά. Η αγορά, και αυτό ισχύει ακόμα και για πολλούς παρεμβατιστές, αποτελεί το βασικό πρωτογενή - αυτόνομο θεσμό. Αντίθετα, το κράτος θεωρείται ότι προκύπτει από την αγορά και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί και δεν πρέπει να τοποθετείται στο ίδιο, με την αγορά, ύψος σπουδαιότητας. Αυτό σημαίνει ότι τυχόν αναφερόμενες συγκρούσεις ανάμεσα στους δύο αυτούς θεσμούς πρέπει να λύνονται από την αγορά και υπέρ της αγοράς.

Αλλά ακόμα και η μερική αυτή αναγνώριση της αναγκαιότητας της κρατικής πολιτικής, που θεμελιώνεται στην περί ατελειών της αγοράς παραδοχή, αμφισβητείται από άλλες παραλλαγές του κύριου ρεύματος. Για παράδειγμα, ο νεοφιλελευθερισμός, αυτή η περιέργη συνύφανση νεοκλασικού φορμαλισμού (μαθηματικού κατά κανόνα) από τη μια μεριά και [νέο]αυστριακής (χαγκελιανής) «γνωσιακής» ανάλυσης και ατομιστικής ρητορικής από την άλλη, παρακάμπτει ουσιαστικά το πρόβλημα της ατέλειας της αγοράς υποστηρίζοντας ότι ανεξάρτητα από το βαθμό τελειότητας της αγοράς δεν υπάρχει αποτελεσματικότερος τρόπος για την οργάνωση της οικονομίας και ότι οποιαδήποτε εξωαγοραία παρέμβαση, άρα και κρατική, κάνει τα πράγματα χειρότερα. Χωρίς να επεκταθούμε σε λεπτομέρειες, ο νεοφιλελευθερισμός μετατοπίζει τη συζήτηση περί πολιτικής από το γλιστερό έδαφος της επιτυχίας – αποτυχίας της αγοράς στο πιο στέρεο για αυτόν έδαφος της επιτυχίας - αποτυχίας του κράτους.¹⁰ Ο νεοφιλελευθερισμός δε διστάζει να αναγνωρίσει τις ατέλειες της αγοράς αλλά παράλληλα δε δέχεται ότι η διόρθωση αυτών των ατελειών είναι δυνατή με κρατική παρέμβαση.

9. Κόνσολας, Ν. (1997, 41).

10. Ο εύκολος τρόπος με τον οποίο οι νεοφιλελεύθεροι κατατρόπωσαν τους υποστηρικτές της κρατικής παρέμβασης και τους οπαδούς των πολιτικών του κράτους ενημερίας δείχνει πέρα από κάθε αμφιβολία την δύναμη του ρητορικού επιχειρήματος. Η κατηγορία περί κρατισμού (προφανώς με αρνητικό περιεχόμενο) δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ρητορική μετατόπιση της αντιπαράθεσης από τις αδυναμίες της αγοράς στις αδυναμίες του κράτους. Ο Keynes είχε αναγκάσει τους συντηρητικούς οικονομολόγους σε άμυνα προσπαθώντας να δείξουν ότι η αγορά δεν έχει ατέλειες ή ότι οι όποιες ατέλειες δεν ήταν άξιες λόγου. Οι νεοφιλελεύθεροι το μόνο που έκαναν είναι να αντιστρέψουν τις θέσεις, μετατοπίζοντας τη ρητορική αντιμετάθεση από την αποτυχία της αγοράς στην αποτυχία του κράτους.

Σύμφωνα με τον Hayek, τον αυθεντικότερο εκπρόσωπο του νεοφιλελευθερισμού, το κράτος δε διαθέτει τις προϋποθέσεις, γνώση του τρόπου λειτουργίας της οικονομίας, πληροφόρηση για παραγωγικές και καταναλωτικές συνθήκες, οργανωτική ευελιξία, ικανότητα πρόβλεψης κλπ, που απαιτούνται για αποτελεσματική παρέμβαση στη λειτουργία της αγοράς.¹¹ Έτσι, εξαιτίας των αδυναμιών αυτών, η παρέμβαση του κράτους για τη διόρθωση των ατελειών της αγοράς προξενεί, σχεδόν πάντα, μεγαλύτερη ζημιά από εκείνη που προκύπτει από τις ίδιες τις ατέλειες της αγοράς. Κατά συνέπεια, μια κατάσταση χωρίς παρέμβαση, δηλ. χωρίς πολιτική, είναι προτιμότερη. Η παρέμβαση του κράτους το μόνο που κατορθώνει είναι να περιπλέκει τα πράγματα, να δημιουργεί κρατικοδίαιτα συμφέροντα που γρήγορα μεταλλάσσονται σε αγκυλώσεις, οι οποίες εμποδίζουν τις δυνάμεις της αγοράς να λύνουν τα πρόσκαιρα διαρθρωτικά προβλήματα που παρουσιάζονται από καιρό σε καιρό.

Η χαγιεκιανή προσέγγιση αν και παρουσιάζει μεγαλύτερη συνέπεια προς τα προστάγματα του μεθοδολογικού ατομισμού, πάσχει στον τρόπο αντιμετώπισης της συλλογικής δράσης. Από τη μια μεριά η συλλογική δράση στο πλαίσιο της ιδιωτικής επιχείρησης, κάτω από τον αυταρχικό - ιεραρχικό έλεγχο του κεφαλαίου, αντιμετωπίζεται ως δημιουργική και ως συμβάλλουσα στην αύξηση της αποτελεσματικότητας της οικονομίας. Από την άλλη η συλλογική οικονομική δράση της κοινωνίας, όπως μορφοποιείται στις κρατικές επιλογές και ελέγχεται από τους δημοκρατικούς θεσμούς, απορρίπτεται ως αναποτελεσματική. Δε χρειάζεται πολλή σκέψη για να αποκαλυφθούν πίσω από την επίκληση δήθεν αντικειμενικών οικονομικών κριτηρίων αξιολόγησης ο ιδεολογικός υποκειμενισμός της οικονομικο-φιλελεύθερης ιδεολογίας και ο ατομικός ορθολογισμός του Homo Economicus.

Οι προηγούμενες ενδεικτικές κατά κύριο λόγο κριτικές επισημάνσεις των θεωρητικών ιδιαιτεροτήτων (ιδεολογικών μεροληπιών και παρεκκλίσεων) είναι, πιστεύουμε, αρκετές προκειμένου να εγερθούν σοβαρές αμφιβολίες αναφορικά με την επάρκεια της νεοκλασικής θεωρίας και του νεοφιλελευθερισμού να λειτουργήσουν ως θεωρητική αφετηρία για την κατανόηση και την ανάλυση των οικονομικών προβλημάτων του χώρου και, πολύ περισσότερο, για να αποτελέσουν τη θεωρητική βάση για τη διαμόρφωση πολιτικών αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων.

Ειδικότερα η αφαίρεση του χώρου και του χρόνου και η απόρριψη της ανάγκης για κρατική παρέμβαση αναδεικνύουν με τον καλύτερο, πιστεύουμε, τρόπο το λογικό χάσμα που χωρίζει τη νεοκλασική οικονομική και το νεοφιλελευ-

11. Hayek (1949).

θερισμό από την εφαρμοσμένη οικονομική της περιφερειακής ανάπτυξης. Το χάσμα βαθαίνει ακόμα περισσότερο αν περάσει κανείς από τη στενή διάσταση της οικονομικής μεγέθυνσης (διάσταση με την οποία ασχολούνται τα παλιά και τα νέα μοντέλα της οικονομικής μεγέθυνσης) στην ευρύτερη έννοια της ανάπτυξης ως σύνθετης κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής, πολιτιστικής, ηθικής κλπ. ανάπτυξης. Η νεοκλασική ορθοδοξία και όλες οι νεοφιλελεύθερες παραλλαγές της δεν ασχολούνται με αυτές τις διαστάσεις με το αιτιολογικό ότι δεν είναι οικονομικές.

Ωστόσο η άποψη αυτή δε βρίσκει σύμφωνους ακόμα και τους, κατά τα άλλα νεοκλασικούς, οικονομολόγους που ασχολούνται με τα θέματα της περιφερειακής ανάπτυξης. Οι τελευταίοι, κυρίως όσοι εργάζονται στον εφαρμοσμένο κλάδο της περιφερειακής πολιτικής, τονίζουν με ξεκάθαρο τρόπο την πολυδιάστατη φύση του περιφερειακού προβλήματος και, κατά συνέπεια, την ανάγκη, όχι απλώς για συνεκτίμηση όλων των πτυχών του περιφερειακού προβλήματος αλλά και κυρίως για την αναγκαιότητα διεπιστημονικής προσέγγισης. Σύμφωνα με τον Ν. Κόνσολα:

«όλες σχεδόν οι επιστήμες «η φιλοσοφία, η γεωγραφία, ή οικονομική, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η πολεοδομία, η αρχαιολογία, η πολιτική επιστήμη, οι φυσικές επιστήμες, η ιστορία, η επιστήμη του δικαίου και η πληροφορική»¹² είναι απαραίτητες στη μελέτη των πολύπλοκων προβλημάτων που συνδέονται με τη φύση, τα χαρακτηριστικά και τις οργανωτικές εκφάνσεις των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο. Το ίδιο πνεύμα διακρίνει κανείς και σε όσα έγραφε ο Hirschman το 1958: «η συστηματική μελέτη του προβλήματος της οικονομικής ανάπτυξης οδηγεί σε ένα αποθαρρυντικό αποτέλεσμα. Στην παραγωγή ενός συνεχώς διευρυνόμενου καταλόγου παραγόντων και συνθηκών, εμποδίων και προϋποθέσεων. Η κατεύθυνση της έρευνας έχει περάσει από τα καθαρά αντικειμενικά αίτια και ποσοτικοποιήσιμα φαινόμενα σε όλο και περισσότερο μη απτά και μη μετρήσιμα φαινόμενα».¹³

Τα αποσπάσματα αυτά δείχνουν με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο ότι ο στενός οικονομισμός του κύριου ρεύματος δε γίνεται γενικότερα αποδεκτός. Να σημειωθεί ότι οι ευρύτερες αυτές διαστάσεις, αν και δεν πρόκειται να αποτελέσουν αντικείμενο συγκεκριμένης - άμεσης ανάλυσης, θα προσδιορίζουν με έμμεσο αλλά ουσιαστικό τρόπο την επιχειρηματολογία που θα αναπτυχθεί στη μεθεπόμενη ενότητα. Η συνεκτίμηση των ευρύτερων αυτών διαστάσεων διαφοροποιεί την εναλλακτική μας προσέγγιση, προσδίδοντάς της ένα χαρακτήρα πολιτικής οικονομίας που προσεγγίζει την αντίστοιχη έννοια της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

12. Κόνσολας, Ν. (1997, 20).

13. Hirschman, (1958, 1).

3. Αναζητώντας μια εναλλακτική προσέγγιση

Στην προηγούμενη ενότητα επισημάνθηκαν ορισμένες ανεπάρκειες της νεοκλασικής θεωρίας και γενικότερα του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης, αναφορικά με την πραγμάτευση των ζητημάτων της ανάπτυξης και ειδικότερα της περιφερειακής ανάπτυξης. Οι ανεπάρκειες εντοπίζονται στην ουσιαστική αγνόηση των χωρικών, ιστορικών και κοινωνικο-θεσμικών διαστάσεων της ανάπτυξης καθώς επίσης και στο προφανές ασυμβίβαστο της ασκούμενης, στην πράξη, πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης με τα θεωρητικά πορίσματα που τη θεωρούν μη αναγκαία και σε ορισμένες περιπτώσεις επιβλαβή.

Η εναλλακτική μας πρόταση διαμορφώνεται κατά πρώτο λόγο ως κριτική προς τις εν λόγω ανεπάρκειες και κατά δεύτερο ως ιχνογράφηση σημείων μιας άλλης αντίληψης. Ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη μορφή ό,τι ακολουθεί έχει επιλεκτικό χαρακτήρα μια και αντλείται από διαφορετικές παραδόσεις και σχολές σκέψης. Φιλοδοξεί απλά να εντοπίσει και να συναθροίσει ιδέες με στόχο να διαμορφωθεί ένα πλαίσιο ανάλυσης, όπου θα τοποθετούνται με ευκολία όλες οι διαστάσεις της περιφερειακής ανάπτυξης, ιστορικές, θεσμικές και κοινωνικο-πολιτιστικές, όπως παρατηρούνται στην πραγματική ζωή και όπου το αίτημα της συλλογικής ρύθμισης και καθοδήγησης, δηλαδή της πολιτικής, θα αποτελεί εσωτερικό συστατικό στοιχείο αυτού του πεδίου.

Να σημειωθεί ότι ως συνδεδειγμένος ιστός της εναλλακτικής μας προσέγγισης λειτουργούν μια σειρά από κρίσιμα ερωτήματα, όπως: γιατί υπάρχουν και αναπαράγονται οι περιφερειακές ανισότητες στην ανάπτυξη; Γιατί οι οικονομικές δραστηριότητες τείνουν να συγκεντρώνονται χωρικά, κλαδικά και διακλαδικά; Γιατί οι μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις διευρύνονται με ταχείς ρυθμούς; Γιατί οι μεγάλες επιχειρήσεις γίνονται μεγαλύτερες; Γιατί ορισμένες δραστηριότητες παρουσιάζουν υψηλή παγκόσμια χωρική συκέντρωση; Γιατί η ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος διευρύνεται;

Να επισημανθεί επίσης ότι η εναλλακτική πρόταση έχει δοκιμαϊκό χαρακτήρα και δεν υπερβαίνει το επίπεδο της απλής ιχνογράφησης. Άλλωστε κάτι περισσότερο θα απαιτούσε την αξιοποίηση τεράστιου υλικού και χώρου που δεν είναι διαθέσιμα. Αντ' αυτού αρκούμεθα στην ελάχιστη δυνατή βιβλιογραφική στήριξη.

Σύμφωνα με τον W. A. Lewis, ο ερευνητής της ανάπτυξης οφείλει «να ανατρέξει στους κλασικούς οικονομολόγους για να βρει ένα αναλυτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο να τοποθετήσει με αξιώσεις το πρόβλημα».¹⁴ Η θέση αυτή υποδηλώνει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο ότι πως ό,τι είναι γνωστό ως νεοκλασική

14. Lewis, W. A. (1954, 401).

θεωρία και γενικότερα ως κύριο ρεύμα, δεν προσφέρει καμία απολύτως βάση για την πραγμάτευση των ζητημάτων της ανάπτυξης και ότι η αναζήτησή μας θα πρέπει να αρχίσει από τους κλασικούς οι οποίοι έθεσαν τα προβλήματα της ανάπτυξης στην καρδιά της έρευνάς τους.

Ασφαλώς η κλασική σκέψη είναι κρίσιμη. Ωστόσο, στην παρούσα προσέγγιση θα διευρύνουμε αυθαίρετα την έκτασή της ώστε να συμπεριλάβουμε σ' αυτήν τον Μαρξ, τον Schumpeter και ορισμένες πτυχές του Marshall, όπως είναι για παράδειγμα η ρητή ενασχόλησή του με το ζήτημα της χωρικής κατανομής της ανάπτυξης. Στη διευρυμένη με αυτό τον τρόπο κλασική σκέψη, βρίσκει κανείς όλα τα κρίσιμα για την ανάπτυξη και την περιφερειακή ανάπτυξη ερωτήματα καθώς επίσης και απαντήσεις, οι οποίες εξακολουθούν και σήμερα να έχουν την ίδια φρεσκάδα και αναλυτική δύναμη που είχαν και την εποχή που πρωτοδιατυπώθηκαν. Η αναφορά ορισμένων μόνο από τα σχετικά ερωτήματα αρκεί για να δείξει κανείς τη σημασία της κλασικής σκέψης: Ποιο είναι το κατάλληλο, σε κάθε φάση της ανάπτυξης, οργανωτικό και λειτουργικό πρότυπο της οικονομίας; Ποιο είναι το πρόσφορο θεσμικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον; Ποιος είναι ο ρόλος της ιστορίας; Ποια είναι η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης; Ποιος ο ρόλος της γνώσης, της τεχνολογίας, της ζήτησης; Από ποιες δυνάμεις και μέσα από ποιες διαδικασίες δημιουργείται και αναδύεται το νέο και πως καταστρέφεται - παρακμάζει το παλιό ή το ξεπερασμένο; Τι καθορίζει τη χωρική κατανομή της ανάπτυξης και τις διαχρονικές μεταβολές της; Ποιες σχέσεις αλληλεξάρτησης (αλληλεπίδρασης) υπάρχουν ανάμεσα στις σφαίρες της οικονομίας, της κοινωνίας της πολιτικής και των θεσμών; Ποιες οι επιδράσεις - επιπτώσεις των αλλαγών στις επιμέρους σφαίρες στις υπόλοιπες σφαίρες καθώς και στο σύνολο; Τα ερωτήματα αυτά εξακολουθούν και σήμερα να είναι επίκαιρα. Κατά συνέπεια, κάθε θεωρία πρέπει να δύναται να δίνει ικανοποιητικές απαντήσεις σ' αυτά προκειμένου να θεωρηθεί επαρκής.

Από την κλασική σκέψη αξίζει να αντληθούν τα ακόλουθα τρία διδάγματα: η ανάπτυξη συνδέεται με αλλαγές στις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δομές, οι οποίες, αν και πηγάζουν από τις υφιστάμενες δομές, εμπριέχουν νέα στοιχεία τα οποία τη διαφοροποιούν από το παρελθόν και τα οποία δεν είναι στο σύνολό τους αναγώγιμα στο παρελθόν. Αυτό σημαίνει ότι η ανάπτυξη δεν είναι μια απλή ποσοτική διαδικασία. Το δεύτερο δίδαγμα αναφέρεται στην ιστορική διάσταση της ανάπτυξης και ιδιαίτερα στο γεγονός ότι το παρόν προσδιορίζει την ένταση και το βηματισμό της αλλαγής και της ανάπτυξης. Το τρίτο δίδαγμα αναφέρεται στον κρίσιμο ρόλο της γνώσης σε όλες τις εκφάνσεις της και ιδιαίτερα της συλλογικής, άρρητης γνώσης.

Η αναφορά στο Lewis, στην αρχή της παρούσας ενότητας, προανήγγειλε, με

έμμεσο αλλά σαφή τρόπο, τη μεγάλη αξία των θεωριών της ανάπτυξης για το θέμα που μας απασχολεί εδώ, δηλαδή τη συγκρότηση ενός πρόσφορου αναλυτικού πλαισίου για την τοποθέτηση των προβλημάτων της περιφερειακής ανάπτυξης. Οι θεωρίες της μεγάλης ώθησης (big push) της ισόρροπης και ανισομερούς ανάπτυξης, της σωρευτικής αιτιότητας, της υπανάπτυξης, της εξάρτησης, των άνισων όρων εμπορίου και της άνισης ανταλλαγής αποτελούν τη δεύτερη πηγή άντλησης ιδεών, ιδιαίτερα ιδεών συλλογικής, δηλαδή πολιτικής ρύθμισης και ενίσχυσης της ανάπτυξης. Οι εν λόγω θεωρίες, πέρα από τα άλλα, έδειξαν με σαφή και ξεκάθαρο τρόπο ότι η συλλογική δημόσια (εθνική αλλά και διεθνής) παρέμβαση αποτελεί προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ προκειμένου να αμβλυθούν οι αρνητικές επιπτώσεις της αρρυθμιστής λειτουργίας των αγορών και να δημιουργηθούν προϋποθέσεις ανάπτυξης, με αποδεκτή εθνική χωρική και διαστρωματική κατανομή.¹⁵

Οι ιδέες από τα δύο αυτά ρεύματα, ενταγμένες στο αναλυτικό πλαίσιο της «κλασικής» βιομηχανικής οικονομικής,¹⁶ συνθέτουν ό,τι θα μπορούσε να αποκληθεί βιομηχανική οικονομική της ανάπτυξης,¹⁷ η οποία αποτελεί την τρίτη πηγή άντλησης σκέψεων, κυρίως μεθοδολογικών, για τη συγκρότηση του εναλλακτικού πλαισίου πραγμάτευσης των ζητημάτων της περιφερειακής ανάπτυξης. Από τη γνωστική αυτή περιοχή αντλείται κριτική γνώση, η οποία αμφισβητεί τη βασιμότητα και τη ρεαλιστικότητα βασικών υποθέσεων του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης και πιο συγκεκριμένα του υποδείγματος του τέλει ανταγωνισμού. Αυτό που ιδιαίτερα τίθεται υπό αμφισβήτηση είναι οι υποθέσεις περί ύπαρξης δομικού και λειτουργικού βέλτιστου και μηχανισμών αυτόματης διατηρησιμότητάς τους στο διηνεκές. Η συμπεριφορική υφή του ανταγωνισμού, η διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης, η φύση και οι στρατηγικές της επιχείρησης, οι οικονομίες κλίμακας, η τεχνολογική και γνωσιακή πρόοδος, η γεωγραφική συγκέντρωση, η ασύμμετρη πληροφόρηση, οι ατέλειες της αγοράς και μια σειρά από παρεμφερείς διαστάσεις όταν προσκομίστουν στο προσκήνιο δημιουργούν ένα εντελώς διαφορετικό πεδίο ανάλυσης συγκριτικά με εκείνο του κρατούντος ρεύματος.

15. Rostenstein – Rodan. P. (1943). Lewis (1955). Hirschman (1958).

16. Αναφερόμαστε εδώ στη βιομηχανική Οικονομική (Industrial Economics), όπως διαμορφώθηκε από τις συμβολές των θεμελιωτών της εξειδίκευσης π.χ. Mason, Bain και Scherer. Σημειώνεται ότι η λεγόμενη νέα βιομηχανική οικονομική διαφοροποιείται αισθητά από την προηγούμενη, αυτή που αποκαλέσαμε κλασική βιομηχανική οικονομική. Βλέπε: Bain (1968), Scherer (1970), Πάκος (1992, κεφ. 9) και (1997, πρόλογος), Davies, S., Lyons, B. (1988, introduction) in Davies, S. et. al. (1988).

17. Για τη διαμόρφωση του σχετικού αναλυτικού πλαισίου της αναπτυξιακής βιομηχανικής οικονομικής βλέπε Pakos, T. (1992).

Οι κριτικές παραλλαγές των σύγχρονων θεσμικών και εξελικτικών προσεγγίσεων στα θέματα της ανάπτυξης αποτελούν την τέταρτη πηγή άντλησης ιδεών για τη διαμόρφωση του εναλλακτικού προς το κύριο ρεύμα πλαισίου ανάλυσης. Οι κριτικές αυτές παραλλαγές, που προς το παρόν συνιστούν περισσότερο ένα πεδίο πλούσιου προβληματισμού και αντίστοιχων δημοσιεύσεων και λιγότερο ένα συνεκτικά δομημένο θεωρητικό και μεθοδολογικό σύστημα, ομαδοποιούνται κυρίως σε αναφορά με τις πηγές τους και τις προτάσεις τους. Ως προς τις πηγές, οι κριτικές θεσμικές και εξελικτικές προσεγγίσεις αντλούν και από τα τρία προηγούμενα ρεύματα σκέψης αλλά πιο άμεσα αντλούν από τον Schumpeter¹⁸ και τον Polanyi¹⁹ και την παλιά θεσμική παράδοση. Αντλούν ακόμα από το Μαξ χωρίς πολλές φορές να γίνεται άμεσα αναφορά στο έργο του, όπως επίσης και από τη σύγχρονη παράδοση των radicals στις ΗΠΑ. Η μεγάλη σημασία των προσεγγίσεων αυτών για το θέμα που μας απασχολεί εδώ, δε συνδέεται τόσο με τις καινοτόμες ιδέες, οι οποίες σημειωτέον δε λείπουν, αλλά με το ότι κατόρθωσαν να κλονίσουν την κυριαρχία του κύριου ρεύματος και να επαναφέρουν στο προσκήνιο της επιστημονικής συζήτησης τα προβλήματα της περιφερειακής ανάπτυξης (γενικότερα της ανάπτυξης και της χωρικής της κατανομής σε επίπεδο χώρας, ηπείρων και οικουμένης) και να καταστήσουν την ενασχόληση με τη θεωρία και την πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης επιστημονικά αποδεκτή.²⁰

Από τις τέσσερις αυτές πηγές ιδεών συγκροτείται ένα αναλυτικό πλαίσιο θεμελιακά διαφορετικό από το αντίστοιχο του κύριου ρεύματος που εστιάζει μονομερώς και προνομιακά στο ρόλο των απρόσωπων δυνάμεων της αγοράς και στην αυτορυθμιστική τους δυναμική, όπως η τελευταία μορφοποιείται σε σχήματα ισορροπίας και στατικότητας. Σε αντίθεση με τη λογική του κύριου ρεύματος, η εναλλακτική πρόταση μεταβάλλει την εστίαση και τον τρόπο πραγμάτευσης. Δίπλα στην ανάλυση των αγορών τοποθετείται και η ανάλυση των θεσμών και των οργανώσεων. Συνταγματικοί και άλλοι συναφείς θεσμοί, κράτος, αγορά, επιχείρηση, πανεπιστήμια, τοπικοί θεσμοί κ.λπ. αναδεικνύονται σε διαστάσεις που έχουν κρίσιμους ρόλους στην ανάπτυξη και απαιτούν αντίστοιχη προσοχή. Παράλληλα, η στατικότητα και η ισορροπία παραχωρούν τη θέση τους στην ιστορία και στον εντοπισμό των δυνάμεων εκείνων που ευθύνονται ή τροφοδοτούν τις χωρικές και ιστορικές διαφοροποιήσεις, την αλλαγή και την ανάπτυξη, δηλαδή τη δημιουργία. Η τελευταία αυτή παρατήρηση απαιτεί διευκρίνιση. Στην αντίληψη του κύριου ρεύματος ενυπάρχει μια σιωπηρή παραδο-

18. Schumpeter (1928, 1939, 1942, 1947).

19. Polanyi (1944/1980).

20. Burlamaqui et al. (2000).

χή περί της δυνατότητας μέτρησης τόσο του μεγέθους μιας αιτίας όσο και του μεγέθους της επίδρασής της. Στην εναλλακτική μας πρόταση, η βολική αυτή παραδοχή εγκαταλείπεται. Τη θέση της παίρνει μια πιο σύνθετη, η οποία αρνείται την απλή γραμμικότητα και τη δυνατότητα μέτρησης και δέχεται ότι όχι μόνο η ένταση και η επίπτωση των αιτιών δεν είναι άμεσα μετρήσιμες διαστάσεις αλλά και ότι είναι πιθανό «μικρές» αιτίες να προκαλούν μεγάλες επιδράσεις και το αντίστροφο, όπως επίσης και ότι ορισμένες επιδράσεις ή φαινόμενα είναι πρακτικά αδύνατο να αποδοθούν σε συγκεκριμένες αιτίες. Η παραδοχή αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη θέση του κύριου ρεύματος που δέχεται ότι υπάρχει απόλυτη δυνατότητα αναγωγής των διαστάσεων της ανάπτυξης σε επιμέρους άρα και ατομικές συμβολές.

Η όλη θεμελίωση της εναλλακτικής πρότασης έχει κρίσιμα συνεπαγόμενα για την κατανόηση των ζητημάτων της περιφερειακής ανάπτυξης και της περιφερειακής πολιτικής. Σε ένα σύστημα που αλλάζει, κρίσιμες είναι οι δυνάμεις της αλλαγής. Σε ένα σύστημα με πολλούς παίκτες, η επιτυχία και η αποτυχία δεν επιμερίζεται εύκολα αλλά ούτε η καλή ή η κακή επίδοση ενός παίκτη έχει αποφασιστική σημασία. Και ασφαλώς, σε ένα παρόμοιο σύστημα, το βέλτιστο αποτέλεσμα απαιτεί βέλτιστη απόδοση όλων των παικτών, δηλαδή της ολότητας. Ωστόσο το τελευταίο προσδιορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από το παρελθόν, δηλαδή την ιστορία.

4. Η θεμελίωση της εναλλακτικής προσέγγισης

Στην παρούσα ενότητα θα ιχνογραφήσουμε τα βασικά σημεία της εναλλακτικής μας πρότασης, τονίζοντας παράλληλα τις θεωρητικές και μεθοδολογικές διαφορές που τη διακρίνουν από το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης.

4.1 Ισορροπία, αλλαγή, εξέλιξη

Το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης, ιδιαίτερα η νεοκλασική θεωρία,²¹ επικεντρώνει το αναλυτικό του ενδιαφέρον στις συνθήκες, δυνάμεις και διαδικασίες που κατευθύνουν στην ισορροπία, όπως και σε εκείνες που τη διατηρούν. Η εστίαση στην ισορροπία δεν αποτελεί ένα μεθοδολογικό τέχνασμα, όπως για παράδειγμα συμβαίνει σε άλλες προσεγγίσεις, αλλά σιτιστά θεμελιώδη παραδοχή που αναφέρεται στην αρμονικότητα και τη σταθερότητα του οικονομικού συστήματος.

Στην καρδιά του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης βρίσκεται η

21. Για παράδειγμα οι [νεο] κλασικοί δε δέχονται την έννοια της ισορροπίας, την οποία αντικαθιστούν με την έννοια της αιθωρητης τάξης, μιας κατ' εξοχην δυναμικής διαστάσης.

θεωρητική σύλληψη μιας ιδανικής αποκεντρωμένης οικονομίας, με απεριόριστη δυνατότητα αυτοργάνωσης και αυτορύθμισης, η οποία ουσιαστικά ξεληνδά από την υποτιθέμενη απουσία επιμέρους (ατομικών ή ομαδικών) εστιών αυξημένης ισχύος. Είναι ακριβώς η απουσία εστιών ισχύος (ατομικής ή ομαδικής) και η υποτιθέμενη σύμπτωση των επιμέρους συμφερόντων που προσδίδει στο όλο σύστημα τη βασική του αρμονικότητα. Να σημειωθεί ότι η αρμονικότητα της οικονομίας ενισχύεται ακόμα περισσότερο με την πρόσθετη παραδοχή σύμφωνα με την οποία το ευρύτερο οικονομικο-πολιτικό και κοινωνικο-πολιτιστικό σύστημα διακρίνεται από λειτουργική και εξελικτική σταθερότητα.

Από τη θεμελίωση αυτή συνάγονται δύο εξαιρετικά σημαντικά συμπεράσματα. Το πρώτο αναφέρεται στην αποστολή της οικονομικής επιστήμης και το δεύτερο στα καθήκοντα της πολιτικής (του κράτους). Ως προς το πρώτο: η επιστήμη οφείλει να προσδιορίζει τις συνθήκες ισορροπίας και να διαπιστώνει πόσο μακριά από αυτές βρίσκεται η πραγματική κατάσταση της οικονομίας. Ως προς το δεύτερο, δηλαδή το ρόλο της πολιτικής, το κύριο ρεύμα δεν έχει πολλά να πει. Ο μόνος ρόλος που αναγνωρίζεται στην πολιτική είναι περιφερειακός και συνίσταται στη δημιουργία ή προσαρμογή των θεσμών που είναι αναγκαίοι για την απρόσκοπτη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς. Όταν αυτό γίνεται με τον κατάλληλο τρόπο, η οικονομία από μόνη της οδηγείται στην ισορροπία, δηλαδή στη βέλτιστη κατάσταση.

Σε αντίθεση με την αρμονιστική - ισορροπιστική αντίληψη που διαπερνά το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης, η εναλλακτική μας πρόταση εστιάζει στις πτυχές της αλλαγής, της αλληλεξάρτησης, της πολλαπλής διάδρασης και του συνεχούς μετασχηματισμού. Η προσέγγισή μας θεωρεί ότι αυτό που χαρακτηρίζει τη φύση και τη λειτουργία της αποκεντρωμένης οικονομίας και ιδιαίτερα της ανάπτυξης δεν είναι κάποια εγγενής τάση προς κάποια ισορροπία ή σταθερή μεταβολή, αλλά η σύγκρουση, η αλλαγή και η εξέλιξη. Συγκεκριμένα, στην αρμονιστική σχηματοποίηση αντιπαραβάλλεται μια πιο ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας όπου ενυπάρχουν, αρμονία και σύγκρουση, σταθερότητα και αστάθεια, ανάδυση και εξαφάνιση, συνεργασία και αντιπαλότητα, στασιμότητα και μεταβολή, συμμετρία και ασυμμετρία, ισότητα και ανισότητα. Όλες αυτές οι αντιφατικές δυνάμεις και οι αντίστοιχες ροπές και τάσεις συνδέονται σε ένα δυναμικό διαλεκτικό όλο αλλαγής και δημιουργικής καταστροφής.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τα σημαντικά ζητήματα με τα οποία πρέπει να καταπιάνεται η έρευνα είναι εκείνα που τροφοδοτούν την αλλαγή και την εξέλιξη. Παράλληλα και με δεδομένη τη βασική εγγενή αστάθεια του αποκεντρωτικού οικονομικού συστήματος πρέπει να αναζητούνται οι δυνάμεις εξισορρόπησης, επίλυσης συγκρούσεων και άρσης αντιφάσεων, περιορισμών, αδιεξόδων, χωρικών και κλαδικών ανισοτήτων κ.λπ. που συγκρατούν το σύ-

στημα σε λειτουργική συνοχή. Το τελευταίο φέρνει στο προσκήνιο το ρόλο των θεσμών και του κράτους, ως “συστασιακών” διαστάσεων που συγκροτούν το σύστημα σε δυναμική συνοχή.

4.2 Δομικός και συμπεριφορικός ανταγωνισμός

Οι περιορισμοί του κύριου ρεύματος που αναδύονται από τις ισορροπιακές – αρμονιστικές παραδοχές αποκαλύπτονται με καθαρότητα στον τρόπο αντιμετώπισης της διάρθρωσης των αγορών και των συναφών διαστάσεων της δομής, της επιχείρησης, του ανταγωνισμού και της συγκέντρωσης. Όπως είναι γνωστό, το υπόδειγμα του τέλει ανταγωνισμού που αποτελεί τη βάση της νεοκλασικής σχηματοποίησης εικονογραφεί μια κατάσταση ομοιόμορφης διάρθρωσης, που έρχεται σε χτυπητή αντίθεση με τις πραγματικότητες της υψηλής και αυξανόμενης κλαδικής, ολικής και οικουμενικής συγκέντρωσης. Το υπόδειγμα αυτό δεν αντιφάσκει μόνο προς τη δομική πραγματικότητα, αλλά, πράγμα που είναι σημαντικότερο, αδυνατεί να συλλάβει την πραγματική φύση του ανταγωνισμού που συνίσταται σε διαστάσεις πράξης και συμπεριφοράς. Το σημαντικό ζήτημα δεν είναι να βρεθούν οι συνθήκες και οι δυνάμεις που θα εξασφαλίζουν μια δομική ισορροπία ή σταθερότητα, αλλά το από ποιες δυνάμεις και μέσα από ποιες διαδικασίες αναδύονται και ανατρέπονται συγκεκριμένα δομικά πρότυπα, καταστάσεις και συνθήκες.

Στο νεοκλασικό υπόδειγμα, η διαδικασία του ανταγωνισμού συγκροτώνεται σε δομικούς προσδιορισμούς και προσαρμοστικές δράσεις, γεγονός που αποστερεί την κατηγορία αυτή από το δυναμικό της στοιχείο που αποτελείται από διαστάσεις συμπεριφοράς, δράσης ή στρατηγικής που κινητοποιούνται από την εγγενή αντιπαλότητα που χαρακτηρίζει το αποκεντρωτικό σύστημα της οικονομίας. Μια θεωρία του ανταγωνισμού οφείλει να απαντά με πειστικότητα σε πραγματικά ερωτήματα όπως τα εξής: Τι καθορίζει το μέγεθος και το ρυθμό μεγέθυνσης των επιμέρους επιχειρήσεων; Τι καθορίζει τη γεωγραφική συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας; Τι καθορίζει την κλαδική συγκέντρωση; Τι καθορίζει τη διαπροσωπική συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, και πάνω απ' όλα, τι καθορίζει το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα μιας επιχείρησης, μιας περιοχής ή μιας εθνικής οικονομίας; Τα ερωτήματα αυτά δεν μπορούν να απαντηθούν από καμία θεωρία που ενσωματώνει στο λογικό της σώμα διαστάσεις ισορροπίας και ισόρροπης δηλ. σταθερής εξέλιξης και η οποία επιπλέον αγνοεί ολοσχερώς την παρουσία και το ρόλο του κύριου φορέα, οργάνωσης και διεξαγωγής της παραγωγής, δηλ. της επιχείρησης.

Η εναλλακτική μας πρόταση αντιλαμβάνεται τον ανταγωνισμό ως συμπεριφορική - πραξολογική διάσταση που χαρακτηρίζει τη δράση των οικονομικά δρώντων, και πάνω απ' όλα της επιχείρησης. Με αυτήν την έννοια, ο ανταγω-

νισμός είναι εγγενής στο σύστημα ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες σε κάθε περίπτωση δομικές κρυσταλλώσεις και εκδηλώνεται με τη μορφή αντιπαλότητας ανάμεσα στις επιχειρήσεις και γενικότερα τους οικονομικά δρώντες. Υπάρχει ακόμα και σε συνθήκες που σύμφωνα με το υπόδειγμα του τέλει ανταγωνισμού απουσιάζει. Ο ανταγωνισμός ως πράξη, στρατηγική κλπ. αποτελεί μέσο, μέσω του οποίου οι επιχειρήσεις επιδιώκουν να αποκτήσουν, δημιουργήσουν και διατηρήσουν οικονομικά πλεονεκτήματα με στόχο να αυξήσουν το μερίδιό τους στην αγορά, να αυξήσουν τα κέρδη τους και γενικά να βελτιώσουν τις πιθανότητες επιβίωσης στο αβέβαιο περιβάλλον της καπιταλιστικής οικονομίας.

Παράλληλα, ο ανταγωνισμός επιτελεί και ευρύτερες "συστημικές" λειτουργίες. Αποτελεί ιστό λειτουργικής συνοχής του συστήματος που απορρέει από την άτυπη συμφωνία των κύριων δρώντων, δηλαδή των επιχειρήσεων και τον καταναλωτών ως προς την αποδοχή αυτού του τρόπου συμπεριφοράς. Συνιστά μηχανισμό επιβράβευσης της αποτελεσματικής δράσης και τιμωρίας της μη αποτελεσματικής δράσης και, κατ' επέκταση, μηχανισμό ανάπτυξης. Όμως παράλληλα, δίπλα στις δράσεις που συντελούν στη συνοχή και ανάπτυξη του συστήματος, ο ανταγωνισμός επενεργεί και ως παράγοντας ή μηχανισμός αναστάτωσης, ανατροπής και καταστροφής, στοιχείο που επιτείνει την εγγενή αβεβαιότητα και ρευστότητα των οικονομιών αγοράς. Η εγγενής αυτή αβεβαιότητα ανατροφοδοτείται συνεχώς από την αδυναμία σύμπτωσης και συντονισμού των πολυάριθμων επιλογών που γίνονται από τα πολυάριθμα κέντρα λήψης αποφάσεων, που χαρακτηρίζει το αποκεντρωτικό σύστημα οργάνωσης της οικονομίας. Η εγγενής αυτή αστάθεια καθιστά αναγκαία την παρουσία ενός ρυθμιστικού-εξισορροπιστικού παράγοντα, όπως το κράτος προκειμένου να εξασφαλιστεί η σταθερότητα στις επιμέρους αγορές που είναι απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία της οικονομίας.

4.3 Η Διάσταση της Γνώσης

Αλλά ποια είναι σε τελευταία ανάλυση η πηγή αυτού που περιγράφουμε εδώ ως συμπεριφορικό ή στρατηγικό ανταγωνισμό; Ποια είναι, με άλλα λόγια, τα μέσα που η ύπαρξή τους (απόκτηση ή κατοχή τους) καθιστά μια επιχείρηση (και κατ' επέκταση μια οικονομία) ανταγωνιστική; Πρόκειται για σύνθετες ή πολυεπίπεδες ερωτήσεις που αξιώνουν αντίστοιχες απαντήσεις. Ωστόσο αν παραμερίσει κανείς τις πολύμορφες εκδηλώσεις της ανταγωνιστικής συμπεριφοράς και φτάσει στον πυρήνα της αυτό που βρίσκει είναι φτιαγμένο από γνωσιακά υλικά.

Η γνώση μετασηματοδοτημένη σε οικονομική καινοτομία, δηλαδή γνώση που έχει κατάλληλα προσαρμοστεί ώστε να καταστεί μέσο βελτίωσης ή/και επαναστατικοποίησης των υφιστάμενων τρόπων παραγωγής, οργάνωσης, διοίκησης, εμπορίας, διαχείρισης, ελέγχου, αποτίμησης και αξιολόγησης - αποτελεί την

πρωτογενή πηγή του ανταγωνισμού και της ανάπτυξης. Να σημειωθεί παρενθετικά ότι η γνώση δεν είναι ανεξάρτητη από τις πολιτικο-οικονομικές και κοινωνικο-πολιτικές δομές. Το αντίθετο. Οι διεργασίες δημιουργίας της γνώσης είναι κοινωνικά προσδιορισμένες και οριοθετημένες. Με δεδομένη την προέλευση της γνώσης, ο ανταγωνισμός θα μπορούσε να παρομοιαστεί ως μια αλυσιδωτή καινοτομική αντίδραση, η οποία δημιουργεί ένα δυναμικό πεδίο συνεχούς διαφοροποίησης και εξέλιξης.

Ασφαλώς η γνώση δεν πέφτει ως μάννα εξ ουρανού. Οσοδήποτε πρόσφορο και αν είναι το περιβάλλον (θεσμοί, φυσικοί πόροι) δεν αναδύεται αυτόματα μόνο από τη λειτουργία του αποκεντρωτικού οικονομικού συστήματος. Απαιτεί ή προϋποθέτει τη συντονισμένη δράση ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος και ιδιαίτερα του κράτους ως εκφραστή του συνόλου. Όσοι, χώρες, συλλογικότητες, περιοχές, επιχειρήσεις μπορούν και δημιουργούν (νέα) γνώση (δηλαδή νέο ανταγωνισμό) όχι μόνο πρωτοπορούν αλλά και επιταχύνουν το βήμα τους. Όσοι άλλοι είναι σε θέση να αντιληφθούν τις αλλαγές που επιφέρει η καινοτόμος δράση των πρωτοπόρων και είναι παράλληλα σε θέση να προσαρμοστούν με ταχύτητα και αποτελεσματικότητα, ακολουθούν με μικρότερες ή μεγαλύτερες υστερήσεις. Οι υπόλοιποι, οι απροετοίμαστοι, βλέπουν την απόσταση που τους χωρίζει από τους πρώτους να διευρύνεται με επιταχυνόμενο ρυθμό.²²

4.4 Σύγκλιση και Απόκλιση

Η προσέγγιση μας έρχεται επίσης σε πλήρη αντίθεση με τα πορίσματα της νεοκλασικής θεωρίας και γενικότερα του κύριου ρεύματος που προβλέπουν διάχυση της ανάπτυξης και σύγκλιση των επιπέδων ανάπτυξης μέσω της αρρυθμιστής λειτουργίας των αγορών. Κανένας παρόμοιος ντετερμινισμός περί αναπότρεπτης και ανεξόδης ανάπτυξης δεν αντλείται από την εναλλακτική πρόταση. Η τελευταία δεν εμπεριέχει καμία παραμυθιακή ή αποκοιμιστική διδασχά περί αυτόματης και χωρίς κόστος ανάπτυξης, είτε μέσω του μηχανισμού της αγοράς είτε μέσω οποιουδήποτε άλλου τρόπου. Στις σύγχρονες οικονομίες, όπου κυριαρχεί ο γνωσιακός ανταγωνισμός, η αρρυθμιστή λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς δεν οδηγεί σε σύγκλιση αλλά σε απόκλιση. Επιτρέπει σε όσους βρεθούν μπροστά, όχι απλά να διατηρήσουν την απόσταση που τους χωρίζει από τους άλλους αλλά και να τη διευρύνουν σταδιακά. Εστιάζοντας μόνο στο ζήτημα της γνώσης ως πηγής της ανάπτυξης, η εναλλακτική προσέγγιση υποστηρίζει ότι οι λεγόμενες δυνάμεις της αγοράς όχι μόνο δεν είναι επαρκείς προκειμένου να δημιουργηθεί η γνωσιακή υποδομή που είναι απαραίτητη για τη

22. Οι επιστημόνες έχουν γίνει από παλιά. Αντιπροσωπευτικές είναι οι ακόλουθες εργασίες: Perroux F.R. (1950), Myrdal, G. (1957.13).

σύγκλιση προς τις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες – περιοχές, αλλά συχνά είναι οι δυνάμεις της αγοράς που, ελκυσόμενες από βραχυχρόνιες στοχοθεσίες, καθίστανται το κύριο αίτιο της μακροχρόνιας απόκλισης. Σύμφωνα με την εναλλακτική πρόταση, η δημιουργία των προϋποθέσεων θεσμικών – γνωσιακών κ.λπ., που είναι αναγκαίες τόσο για τη σύγκλιση όσο και για τη διατήρηση σε υψηλό επίπεδο στην αναπτυξιακή ιεραρχία χωρών και περιοχών δε δημιουργούνται αυτόματα από μόνη τη λειτουργία των αγορών. Χρειάζεται γενικότερη προσπάθεια, προγραμματισμός και συστηματική κρατική δράση προκειμένου όλοι οι παράγοντες της ανάπτυξης να αναβαθμιστούν και να καταστούν αποδοτικοί και ανταγωνιστικοί.

4.5 Προσφορά και Ζήτηση

Η εναλλακτική μας πρόταση διαφοροποιείται αισθητά και από τον τρόπο που κατανοεί το ρόλο της ζήτησης και της προσφοράς. Όπως είναι γνωστό για το κύριο ρεύμα αφετηρία της ανάλυσης είναι η ζήτηση. Η εναλλακτική μας προσέγγιση χωρίς να παραγνωρίζει το ρόλο της ζήτησης στρέφεται στη σφαίρα της παραγωγής, την οποία αντιμετωπίζει ως το εργαστήριο δημιουργίας γνώσης, ανταγωνισμού και αλλαγής.

Για παράδειγμα, ζήτηση για ένα μέσο πτήσης υπήρχε από τα χρόνια του Ίκαρου. Ωστόσο χρειάστηκε η σώρευση γνώσης χιλιετιών και η επινοητικότητα του 20ου αιώνα για να ανταποκριθεί η πλευρά της προσφοράς. Είναι οι επιλογές των επιχειρήσεων (οι κύριοι θεσμοί της παραγωγής) που αφορούν στον προγραμματισμό των επενδύσεων και το σχεδιασμό των προϊόντων, της έρευνας και ανάπτυξης σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες, συμπληρωματικές και μη, επιλογές του κράτους που αφορούν στη δημιουργία οικονομικής και κοινωνικής υποδομής (δρόμοι, επικοινωνία, εκπαίδευση, υγεία, έρευνα) οι οποίες από κοινού προσδιορίζουν το συνολικό ύψος της επένδυσης, της παραγωγής, της απασχόλησης και συνακόλουθα της ζήτησης. Δεν είναι η ζήτηση αλλά η παραγωγή που θέτει σε κίνηση όλα τα άλλα.

4.6 Άτομα, ομάδες και σύνολα

Το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης, οικοδομείται πάνω σε μια ισχυρή παραδοχή ατομικότητας. Όλες οι άλλες διαστάσεις, επιχειρήσεις, οργανισμοί, κλπ. θεωρούνται ως άμεσες ή έμμεσες εκφάνσεις της ατομικής δράσης, πηγής της μόνης ορθολογικότητας που συνέχει και διέπει το σύστημα της αποκεντρωμένης οικονομίας. Ασφαλώς η προσέγγιση αυτή, δηλαδή ο μεθοδολογικός ατομισμός, δεν αγνοεί την ύπαρξη των συλλογικών οντοτήτων. Το πρόβλημα βρίσκεται αλλού. Στην παραδοχή ότι όλα τα φαινόμενα που εκφράζουν ομαδικότητες και συλλογικότητες όπως η επιχείρηση και το κράτος είναι αναγώγι-

μα σε ατομικές, ή εξατομικευμένες συμβολές. Αφήνοντας κατά μέρος το πρακτικά ανέφικτο της αναγωγής²³ των πολυποικίλων εκδηλώσεων, φαινομένων κ.λπ. του οικονομικού και κοινωνικού καταμερισμού, ας δούμε τι ακριβώς σημαίνει στην πράξη ο μεθοδολογικός ατομισμός, εστιάζοντας ιδιαίτερα σε διαστάσεις σχετικές με ζητήματα πολιτικής.

Πέρα από τα άλλα, ο μεθοδολογικός ατομισμός οδηγεί σε μια γραμμική – ιεραρχική κατανόηση των κοινωνικών θεσμών (αγορά, επιχειρήσεις, κράτος, δικαιώματα, περιορισμοί κ.λπ.) με κριτήριο την υποτιθέμενη εγγύτητά τους προς την, σε τελευταία ανάλυση, πηγή τους, δηλαδή το άτομο και τον ατομικό ορθολογισμό. Από τη θεμελίωση αυτή προκύπτει ο πρωταρχικός ρόλος της αγοράς και ο δευτερεύων ή περιφερειακός ρόλος της επιχείρησης και του κράτους, καθώς επίσης και η ουσιαστική αδιαφορία για τη φύση και το περιεχόμενο της πολιτικοοικονομικής θεσμοθέτησης της κοινωνίας. Στο σχήμα αυτό το κριτήριο που καθορίζει τη σημασία των εν λόγω διαστάσεων είναι η εγγύτητά τους στην πηγή του ορθολογισμού, δηλ. το άτομο. Αλλά γιατί είναι η αγορά πιο κοντά στο άτομο και όχι η κοινωνία, το κράτος ή η επιχείρηση; Το ερώτημα αυτό δεν απασχολεί το κύριο ρεύμα.

4.7 Κράτος και αγορά

Μια άλλη αντίφαση του κύριου ρεύματος συνίσταται στην ασύμμετρη απόδοση των θετικών και αρνητικών αποτελεσμάτων της λειτουργίας της οικονομίας. Τα θετικά αποδίδονται στην αποτελεσματικότητα της αγοράς. Τα αρνητικά στους άλλους θεσμούς: κατά πρώτο λόγο στο μεγάλο γραφειοκρατικό, αναποτελεσματικό, διεφθαρμένο κλπ. κράτος και κατά δεύτερο στη μεγάλη μονοπωλιακή επιχείρηση. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι σχετικά με τη μεγάλη μονοπωλιακή επιχείρηση δεν υπάρχει σύμπτωση ανάμεσα στα επιμέρους ρεύματα. Η νεοκλασική θεωρία την αντιμετωπίζει αρνητικά. Αντίθετα, οι νεοφιλελεύθεροι την εκλαμβάνουν ως απόδειξη υψηλής ανταγωνιστικότητας. Τα ενδεχόμενα να είναι η αγορά αναποτελεσματική, διεφθαρμένη και ανίκανη και επομένως πηγή ανεπαρκειών και δυσλειτουργιών, δεν αποτελούν δημοφιλή πεδία για το κύριο ρεύμα. Ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις σχετικά με τη φύση και την έκταση της κρατικής δράσης, το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης στηρίζεται σε μια απλοϊκή θεωρία περί κράτους και γενικότερα πολιτειακής συγκρότησης. Για το θέμα που μας απασχολεί εδώ, η αγορά είναι ο πρωτογενής, θεμελιακός θεσμός και το κράτος ο δευτερογενής και εξαρτημένος.

Σε αντίθεση με αυτή τη θέση, η εναλλακτική πρόταση αντιλαμβάνεται το

23. Ο Arrow (1951) έχει δείξει με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι το φαινόμενο του κοινωνικού καταμερισμού έγινε γνωστό ως το πρόβλημα της συλλογικής δράσης το οποίο δεν είναι αναγωγισμο σε ατομικές συμβολές.

κράτος ως κύριο φορέα (ισοδύναμο ή σημαντικότερο από τις ίδιες τις δυνάμεις της αγοράς), με συγκροτησιακές, ρυθμιστικές και άμεσα οικονομικές λειτουργίες. Το κράτος ως εκφραστής του συνόλου της κοινωνίας αποτελεί το μόνο μηχανισμό που μπορεί να διαμορφώνει το θεσμικό πλαίσιο π.χ. δικαιώματα ιδιοκτησίας, κανόνες συμπεριφοράς, τάξη, κεφάλαια κ.λπ. να εφοδιάζει το σύστημα με την απαραίτητη σε κάθε στάδιο υποδομή που χρειάζεται για την αποτελεσματική λειτουργία του συστήματος και παράλληλα να λειτουργεί ως εξισορροπητικός, σταθεροποιητικός και προωθητικός μηχανισμός της οικονομίας.

Από τις πολλαπλές αλλά αντιφατικές αυτές λειτουργίες συνάγεται η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός ρωμαλέου κράτους, του μόνου ικανού να δημιουργεί τις θεσμικές, λειτουργικές και εξισορροπιστικές αυτές προϋποθέσεις συντονισμού και σταθερότητας του οικονομικοπολιτικού συστήματος. Η διαπίστωση αυτή είναι ανεξάρτητη από τα θέματα που αφορούν στο μέγεθος, την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα του κράτους.

Το κράτος μπορεί να είναι, και συχνά είναι, καταπιεστικό, ανίκανο, αναποτελεσματικό και διεφθαρμένο όπως ακριβώς μπορεί να συμβεί και με τις αγορές και τις επιχειρήσεις, αλλά αυτό δεν ακυρώνει ούτε την αναγκαιότητα της παρουσίας του ούτε πολύ περισσότερο την αναγκαιότητα των λειτουργιών του. Μια θεωρία που αντιμετωπίζει το κράτος ως περιφερειακό θεσμό δευτερεύουσας σημασίας, όπως το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης, δεν αποτελεί καλή βάση για να προσεγγίσει κανείς τα ζητήματα της ανάπτυξης που είναι κατ'εξοχήν οικονομικο-πολιτικά και κοινωνικο-πολιτιστικά.

Ασφαλώς όπως και οι άλλοι θεσμοί πρέπει και το κράτος να είναι αποτελεσματικό. Σε αναφορά με αυτό το ζήτημα ανακύπτει ένα σοβαρό πρόβλημα που σχετίζεται με τη θεωρητική σχηματοποίηση και την αντίστοιχη ποσοτική έκφραση της διάστασης της αποτελεσματικότητας του κράτους. Το θέμα είναι μεγάλο. Το μόνο που μπορεί να λεχθεί εδώ είναι ότι τα κριτήρια και οι μηχανισμοί που καθορίζουν την αποτελεσματικότητα των αγορών δεν προσφέρονται για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του κράτους. Η δυσκολία δεν έγκειται στη φύση των λειτουργιών του κράτους, αλλά, κύρια, στο γεγονός ότι είναι οι ίδιες οι οικονομικές δυνάμεις της αγοράς, που διαμορφώνουν ή συνδιαμορφώνουν τη μορφή, τους στόχους και την αποτελεσματικότητα του κράτους. Το κράτος αποτελεί αντανάκλαση – συνισταμένη αυτών ακριβώς των δυνάμεων της αγοράς, πράγμα που σημαίνει ότι η φύση και οι λειτουργίες του επηρεάζονται από την κατανομή της οικονομικής, πολιτικής, επικοινωνιακής κλπ. δύναμης ανάμεσα στα επιμέρους άτομα και τις ομάδες, που συγκροτούν την πολιτειακή οντότητα. Με άλλα λόγια, η συγκέντρωση της δύναμης έχει προφανείς επιδράσεις στο χαρακτήρα και τις επιδιώξεις του κράτους.

Παρακάμπτοντας το πρόβλημα της αποτελεσματικότητας, το κράτος, σύμφωνα με την εναλλακτική προσέγγιση, δεν μπορεί να υποκατασταθεί από κανένα άλλο μηχανισμό και πολύ περισσότερο από την αγορά στις βασικές του λειτουργίες που είναι: η ανανέωση, εμπλουτισμός, βελτίωση και προσαρμογή των αναγκαίων θεσμικών, υλικών και γνωσιακών προϋποθέσεων της ανάπτυξης, η διαχείριση της «δημιουργικής καταστροφής», η αντιμετώπιση των συνεπειών της κλαδικής, γεωγραφικής και ολικής συγκέντρωσης, η σταθεροποίηση του συστήματος και η οργάνωση της παραγωγής και αναπαραγωγής της γνώσης η οποία στη σύγχρονη εποχή αποτελεί τη βάση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και κατ' επέκταση της αναπτυξιακής δυνατότητας.

4.8 Επιχείρηση και αγορά

Η επιχείρηση αποσιδιάζει από τις θεματικές της νεοκλασικής θεωρίας. Οι εξηγήσεις είναι πολλές. Η εισαγωγή της επιχείρησης καταστρέφει την εσωτερική λογική της εν λόγω προσέγγισης, η οποία συγκροτείται ως θεωρία των συμβάσεων - συναλλαγών, όπου δεν καταλείπεται χώρος για συλλογικές μορφές οργάνωσης και δράσης. Σύμφωνα με τον Coase η εισαγωγή της επιχείρησης στο πεδίο ανάλυσης της οικονομικής επιστήμης έχει καταλυτικές συνέπειες. «Επιφέρει ολοκληρωτική αλλαγή στην οικονομική θεωρία ... και οδηγεί σε αλλαγή του τρόπου με τον οποίο αναλύουμε τη λειτουργία της οικονομίας και του τρόπου με τον οποίο σκεπτόμαστε τη φύση και το ρόλο της οικονομικής επιστήμης».²⁴

Στο πλαίσιο της νεοκλασικής κυρίως θεωρίας, οπουδήποτε και αν εμφανίζεται η επιχείρηση είτε στη θεωρία του σχηματισμού των τιμών είτε στη θεωρία του τόπου εγκατάστασης, είτε στη θεωρία του ανταγωνισμού κλπ. έχει τη μορφή ενός μαύρου κουτιού ή καλύτερα μιας μαύρης τρύπας. Όμως για την εναλλακτική προσέγγιση, δεν είναι απλά ένας από τους πόλους της ανταλλαγής αλλά αποτελεί τον κύριο φορέα του συστήματος. Σύμφωνα με τον Best²⁵, στην καρδιά του σύγχρονου συστήματος βρίσκεται «η καινοτομική επιχείρηση, μια επιχείρηση που είναι οργανωμένη από την κορυφή ως τη βάση με στόχο τη συνεχή βελτίωση στις μεθόδους, τα προϊόντα και τις διαδικασίες. Η επιδίωξη της συνεχούς βελτίωσης είναι μια στρατηγική που βασίζεται στην παραγωγή, γεγονός που έχει αναπροσδιορίσει την έννοια της επιχειρηματικής δράσης από την παραδοσιακή ατομιστική προσέγγιση σε μια συνεταιριστική (collectivist) αντίληψη».

Η εναλλακτική προσέγγιση δεν αρκείται στη θέαση του μαύρου κουτιού. Εισέρχεται στο εσωτερικό του και προσπαθεί να χαρτογραφήσει δομές και λειτουργίες. Το βήμα αυτό αποκαλύπτει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία. Η επι-

24. Coase (1992, 713).

25. Best (1992, 713).

χείριση δεν είναι μια άδεια οντότητα, ούτε προσαρμόζεται αυτόματα και χωρίς προσπάθειες σε δοσμένες συνθήκες. Ενεργεί, ανατρέπει εμπόδια, δημιουργεί πλεονεκτήματα, αποκτά ισχύ, επιτυγχάνει και αποτυγχάνει. Επιπλέον, από την οπτική της οργάνωσης και της λειτουργίας, η επιχείρηση έχει περισσότερα κοινά στοιχεία με το κράτος, παρά με την αγορά.

Πολλές από τις πτυχές αυτές έχουν επισημανθεί σε κάποια έκταση από την οικονομική επιστήμη. Στον Α. Smith, η επιχείρηση ταυτίζεται με την κατοχή αποθέματος (stock), το οποίο αν και μπορεί να αυξάνει σε απόλυτα μεγέθη, στη μακροχρόνια περίοδο σμικρύνεται σε σχετικούς όρους. Στο Μαρξ, το ατομικό κεφάλαιο καθίσταται το πεδίο πάνω στο οποίο μορφοποιούνται – εκδηλώνονται οι εγγενείς τάσεις του συστήματος, όπως είναι η συγκέντρωση – συγκέντρωση, οι οικονομίες κλίμακας, η δημιουργία νέας παραγωγικής γνώσης (τεχνολογίας) κλπ. Στο Schumpeter, οι πολλαπλές αυτές λειτουργίες της επιχείρησης αποτελούν πεδίο ειδικής και εκτεταμένης ανάλυσης που σχηματοποιήθηκε στη χαρακτηριστική σύλληψη της «δημιουργικής καταστροφής.» Οι σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία της επιχείρησης χτίζουν πάνω σε αυτές ακριβώς τις ιδέες και τις αναλύσεις.

Εδώ δε διαθέτουμε το χώρο για λεπτομερή παρουσίαση του πλοίσου προβληματισμού της σύγχρονης συζήτησης περί επιχείρησης. Κατά συνέπεια θα περιοριστούμε σε λίγα σημεία με στόχο να αναδειχθεί η φύση, ο ρόλος και οι προϋποθέσεις επιβίωσης της επιχείρησης σε συνθήκες οικονομικού ανταγωνισμού. Ο Schumpeter διακρίνει δύο αρχέτυπα επιχείρησης, το προσαρμοστικό και το δημιουργικό, που είναι καθοριστικά για τη φύση, το ρόλο και ειδικότερα την επιβίωση της επιχείρησης.²⁶ Να σημειωθεί ότι η επιβίωση και η απόδοση της επιχείρησης δεν εξαρτώνται στη μακροχρόνια περίοδο από την ικανότητά της να προσαρμόζεται στις εξωτερικές συνθήκες, π.χ. αλλαγές στις συνθήκες ζήτησης, τεχνολογίας, ανταγωνισμού κ.ά. αλλά από την ικανότητά της να δημιουργεί τις προϋποθέσεις επιβίωσης και απόδοσης μέσω καινοτόμου δράσης και συμπεριφοράς.

Οι συλλογισμοί αυτοί μας οδηγούν στις ακόλουθες διαπιστώσεις. Η επιχείρηση ως συστατικό υποσύστημα του όλου χαρακτηρίζεται από σχετική αυτονομία απέναντι στην αγορά, γεγονός που σημαίνει ότι δεν μπορεί να στριμωχθεί σε μια διάσταση ανταλλακτικού πόλου, όπως συμβαίνει στη νεοκλασική θεωρία, αλλά αξιώνει ανεξάρτητη προσοχή ισάξια με αυτή που πρέπει να δίνεται στην αγορά και το κράτος. Η ανάδειξη (η αναγνώριση) της σχετικής αυτονομίας, της ιδιαίτερης σφαιράς κλπ. συνεπάγεται και αντίστοιχους καταλογισμούς όσον αφορά στις επιδόσεις του συστήματος. Επίσης στο σύστημα της δημιουργικής καταστροφής δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός σύγκλισης προς κάπου που θα μπορούσε να αποκληθεί, ακολουθώντας τις θεωρητικές ή στατιστικές σχηματο-

26. Schumpeter (1947).

ποιήσεις του κύριου ρεύματος, αντιπροσωπευτική η τυπική επιχείρηση. Κατά συνέπεια δεν υπάρχει και γενικός κανόνας που να υποδεικνύει ποιο είναι το άριστο μέγεθος της επιχείρησης. Το μόνο που μπορεί με βεβαιότητα να λεχθεί είναι τούτο: δεν υπάρχει όριο στη μεγέθυνση της επιχείρησης, όπως δεν υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στην απόδοση και το μέγεθος. Τόσο οι μικρές επιχειρήσεις όσο και οι μεγάλες μπορεί να είναι αποτελεσματικές και μη αποτελεσματικές, καινοτόμες και μη καινοτόμες, προσαρμοστικές και μη προσαρμοστικές.

Ειδικά ως προς τη βιωσιμότητα παρατηρητέα τα ακόλουθα. Στη σημερινή φάση του οικουμενικού ανταγωνισμού αυτό που επικρατεί είναι ένας αδυσώπητος εκκαθαριστικός μηχανισμός που εκκαθαρίζει σε πρώτη φάση όσες επιχειρήσεις αδυνατούν ή αργούν να προσαρμοστούν και σε δεύτερη όσες αδυνατούν να καταστούν δημιουργικές και καινοτόμες. Από τη διατίσταση αυτή συνάγεται και μια άλλη, αυτονόητη αλλά εξαιρετικά σημαντική. Οι επιχειρήσεις που είναι δημιουργικές και καινοτόμες, αποκτούν απόλυτο πλεονέκτημα, το οποίο μπορούν όχι μόνο να διατηρούν αλλά και να το διευρύνουν. Το θεωρητικό αυτό πόρισμα επιβεβαιώνεται πλήρως από το δυναμισμό που χαρακτηρίζει τόσο τις καινοτόμες επιχειρήσεις, όσο και τα καινοτόμα συστήματα, τις καινοτόμες χώρες και τις καινοτόμες περιοχές. Η πρωτοπορία φέρνει πρωτοπορία.²⁷

Για την εναλλακτική προσέγγιση δεν υπάρχει καμία παρήγορη σκέψη, όπως συμβαίνει με το κύριο ρεύμα το οποίο δέχεται ότι (έστω και στην εικονική περίπτωση της γενικής ισορροπίας) στο σύστημα ενυπάρχει η τάση επικράτησης της αποτελεσματικής επιχείρησης. Στην εναλλακτική προσέγγιση, η κάθε επιχείρηση συνιστά οργανωτικό σύνολο με διακριτή ταυτότητα. Ασφαλώς κάθε επιχείρηση δε συντίθεται από διαφορετικά «υλικά». Το κεφάλαιο, η εργασία, η παραγωγικο-οργανωτικο-διοικητική κλπ. γνώση αποτελούν τα κοινά υλικά. Ωστόσο αυτά τα κοινά υλικά συνθέτονται με τόσο πολλούς και διαφορετικούς τρόπους ώστε να μορφοποιούνται σε ξεχωριστές δυνατότητες και ικανότητες. Το πλέγμα δυνατοτήτων – ικανοτήτων της κάθε ξεχωριστής επιχείρησης μπορεί να είναι κατώτερο από το απαιτούμενο για επιβίωση, να αρκεί μόλις για τη διατήρηση της επιχείρησης στο προσκήνιο, ή να είναι ανώτερο, γεγονός που επιτρέπει όχι μόνο τη βιωσιμότητα αλλά και τη διεύρυνση της παρουσίας της επιχείρησης. Ασφαλώς μια θεωρία της ανάπτυξης πρέπει να ενδιαφέρεται κυρίως για τον τελευταίο τύπο επιχείρησης. Εντελώς σχηματικά, ό,τι διακρίνει αυτόν τον τύπο επιχείρησης δεν είναι απλά η παρουσία δυνατοτήτων-ικανοτήτων, αλλά κατά πόσο είναι δημιουργική. Δημιουργική είναι η επιχείρηση η οποία μπορεί από ένα σύνολο πόρων με δεδομένη αγοραία αξία (ανταλλακτική αξία) να δημιουργεί μεγαλύτερη ανταλλακτική αξία. Ο κυριότερος παράγοντας που κα-

28. Για ένα παρόμοιο από τα πολλά κλισέ «η ανάπτυξη φέρνει ανάπτυξη» βλ.πε Romer, P.M. 1986.

θορίζει τις δυνατότητες και τις ικανότητες της επιχείρησης και, κατ' επέκταση, τη δημιουργικότητά της είναι η κατεχόμενη από αυτή γνώση και οι συναφείς ικανότητες να μαθαίνει και να δημιουργεί γνώση, ιδιαίτερα εκείνη τη μορφή που δεν μπορεί να αγοραστεί στην αγορά.

Σε γενικές γραμμές, η γνώση μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες, κωδικοποιήσιμη και ευχερώς επικοινωνήσιμη γνώση και μη κωδικοποιήσιμη και ατελώς επικοινωνήσιμη γνώση. Είναι στην τελευταία αυτή μορφή γνώσης όπου εντοπίζεται το σε τελευταία ανάλυση διαφοροποιητικό στοιχείο. Η μη κωδικοποιήσιμη γνώση είναι ενσωματωμένη στη δομή και στις σχέσεις της επιχείρησης, στις οργανωτικές, παραγωγικές, λειτουργικές συνήθειες και διαδικασίες, στα πρόσωπα που τις απαρτίζουν, στις διαδικασίες και τους τρόπους επικοινωνίας, γενικά στους τρόπους που συγκροτείται σε οργάνωση που ενεργεί και πράττει. Οι ιστορικές διαστάσεις γέννησης και οι διαδρομές εξέλιξης και ειδικά η ικανότητα της επιχείρησης να μαθαίνει από την πράξη είναι οι σπουδαιότεροι παράγοντες που συντελούν στην απόκτηση – πρόκτηση των στοιχείων της ιδιαιτερότητας. Και είναι αυτές ακριβώς οι διακριτές δημιουργικές δυνατότητες που επιτρέπουν στις πρωτοπόρες επιχειρήσεις να επιτυγχάνουν υψηλές αποδόσεις, γεγονός που τους εξασφαλίζει ταχύτερη επέκταση σε σχέση με το σύνολο της οικονομίας και μακροχρόνια βιωσιμότητα.

Το σημαντικότερο συμπέρασμα που μπορεί να συναχθεί από τους προηγούμενους συλλογισμούς είναι το εξής: η δυναμική επιχείρηση δεν προκύπτει από μόνη της. Κανένας αγοραίος μηχανισμός δεν τη δημιουργεί αυτόματα. Μάλιστα, η συγκρότηση και η ανάπτυξή της καθίσταται δυσκολότερη σε περιβάλλοντα χαμηλής ανάπτυξης. Από την άποψη αυτή, ένα από τα γνωρίσματα του αναπτυξιακού προβλήματος συνίσταται στην ανυπαρξία καινοτόμων επιχειρήσεων. Αυτό σημαίνει ότι η αναπτυξιακή πολιτική οφείλει να αντιμετωπίζει το πρόβλημα της επιχείρησης ως αυτόνομο ζήτημα και να μη θεωρεί δεδομένη την εμφάνισή της, από μόνη τη λειτουργία της αγοράς, όπως πράττει το κύριο ρεύμα. Ειδικά όταν το πρόβλημα αφορά στην ανάπτυξη περιοχών σε υστέρηση, η διαμόρφωση ειδικής πολιτικής ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας αποκτά απόλυτη προτεραιότητα.

4.9 Χώρος και τοπικοί πόροι

Η αφαίρεση του χώρου από το κύριο ρεύμα της οικονομικής επιστήμης καθιστά κάθε προσπάθεια πραγμάτευσης των ζητημάτων περιφερειακής ανάπτυξης στη βάση των θεωρητικών προδιαγραφών αυτού του ρεύματος εξαιρετικά προβληματική, αν όχι λογικά αδύνατη.

Στην εναλλακτική μας πρόταση, ο χώρος είναι παρών στο πεδίο ανάλυσης

μορφοποιημένος σε τρεις βασικούς εννοιολογικούς – αιτιολογικούς κρίκους της περιφερειακής ανάπτυξης: την ιστορικότητα της χωρικής κατανομής της ανάπτυξης, τη χωρικότητα των φυσικών προϋποθέσεων και τη δημιουργημένη δυνατότητα παραγωγής τοπικών πόρων με ειδικά χαρακτηριστικά, όπως χαμηλή εμπορευσιμότητα και περιορισμένη χωρική διαχυσιμότητα. Στην προσέγγιση αυτή, ο χώρος αναδεικνύεται σε ισοδύναμη, αν και διαφορετικής υφής, διάσταση με εκείνες της αγοράς, της επιχείρησης και του κράτους με την έννοια ότι η ανάπτυξη δεν επηρεάζεται - καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά των τριών αυτών διαστάσεων αλλά και από τη δομή και τη δυναμική της χωρικής οικονομίας.

Για τον παρατηρητή του μέλλοντος, αυτό που θα ξεχωρίζει την εποχή του καπιταλιστικού ή βιομηχανικού πολιτισμού από τις προγενέστερες θα είναι οι τεράστιοι αστικοί σχηματισμοί. Η γεωγραφική συνάθροιση πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων, η αντίστοιχη αποψίλωση της υπαίθρου και η ανάδειξη της πόλης στο κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι ιστορικά προσδιορισμένα φαινόμενα και συνδέονται αναπόσπαστα (με την έννοια αιτίου και αποτελέσματος) με την καπιταλιστική ή βιομηχανική κοινωνία.²⁸

Το φαινόμενο της αστικής συγκέντρωσης αποδεικνύει ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη έχει υπερβεί σε μεγάλο βαθμό τους περιορισμούς που έθετε η κατανομή των φυσικών πόρων, ιδιαίτερα η γεωργική γη, και που οδηγούσε σε αντίστοιχη γεωγραφική διασπορά του πληθυσμού. Στον καπιταλισμό, η κατανομή των φυσικών πόρων δεν αποτελεί πια τον αποφασιστικό παράγοντα για τη χωρική εγκατάσταση των δραστηριοτήτων. Καθώς μάλιστα η γεωργική και γενικότερα η πρωτογενής παραγωγή συμπιέζεται σε χαμηλά ποσοστά συμμετοχής στο ΑΕΠ, η σχετική επίδραση τείνει να περιορίζεται ακόμα περισσότερο.

Δύο είναι οι παράγοντες που ενισχύουν τις αστικές συγκεντρώσεις των οικονομικών δραστηριοτήτων και συνακόλουθα του πληθυσμού. Οι πολυτοίχιλες οικονομίες γεωγραφικής συγκέντρωσης και οι δημιουργούμενοι τοπικοί «πόροι». Στις πρώτες περιλαμβάνονται οικονομίες γεωγραφικής συγκέντρωσης, όπως: εξωτερικές οικονομίες, οικονομίες καταμερισμού και εξειδίκευσης, οικονομίες συναλλαγών, μεταφορών και επικοινωνίας, οικονομίες συμπληρωματικότητας και ολοκλήρωσης, οικονομίες γνώσης και πληροφορόρησης, οικονομίες ταχύτητας ροής πόρων κλπ. Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται μορφές πόρων που δημιουργούνται επιτόπου και που παράλληλα προσδίδονται χωρικά. Πρόκειται για αυτές τις μορφές πόρων, οι οποίες ευθύνονται, κατά πρώτο λόγο, για την εμφάνιση και τη διαχρονική διεύρυνση της έντονης χωρικής συγκέντρωσης που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική – βιομηχανική οικονο-

28. Η σχετική βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια: Marshall, A. (1890/1961), Myrdal, G. (1957), Weber (1909), Ulman, E.L. (1958), Galbraith (1980), Porter, M.E (1990).

μία. Οι σημαντικότεροι από αυτούς του πόρους αναδύονται τοπικά και σε μεγάλο ποσοστό, ίσως το μεγαλύτερο, δεν είναι αποτιμήσιμοι ή αξιολογήσιμοι με κανέναν από τους γνωστούς τιμολογικούς ή αξιολογικούς μηχανισμούς, δηλαδή των μηχανισμών της αγοράς και της δημόσιας επιλογής. Είναι ακριβώς αυτοί οι άυλοι, απροσδιόριστοι, μη μετρήσιμοι και κατά συνέπεια μη εμπορεύσιμοι πόροι που δεν εξηγούν μόνο την έντονη ανισότητα αλλά επίσης και τις άνισες επιδόσεις περιοχών με τους «ιδίους» φυσικούς και λοιπούς μετρήσιμους και αποτιμήσιμους πόρους. Δε χρειάζεται να τονιστεί ότι η πηγή αυτών των πόρων είναι καθαρά γνωσιακή.

Το σημείο που έχει ιδιαίτερη σημασία για την περιφερειακή ανάπτυξη δε συνίσταται στην ύπαρξη των τοπικών πόρων αυτών καθεαυτών, αλλά στις άνισες δυνατότητες δημιουργίας παρόμοιων πόρων, που καθίστανται ο κύριος παράγοντας της άνισης ανάπτυξης και της διεύρυνσης του αναπτυξιακού χάσματος. Και είναι αυτή η διαπίστωση που ενισχύει το αίτημα ρύθμισης της περιφερειακής ανάπτυξης από το κράτος, με τη δημιουργία προϋποθέσεων για τη δημιουργία τοπικών πόρων που αποτελούν το μόνο αποτελεσματικό μέσο ανάπτυξης. Καμία ανάπτυξη που στηρίζεται μόνο σε εισροή πόρων δεν μπορεί να είναι μακροχρόνια βιώσιμη.

5. Συμπεράσματα

Η προηγούμενη ανάλυση επιτρέπει τη συναγωγή των ακόλουθων διαπιστώσεων.

1. Η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία μάθησης και για αυτό συνδέεται στενά με τη δυνατότητα κάθε συστήματος και υποσυστήματος να μαθαίνει.
2. Η ανάπτυξη γενικά και η περιφερειακή ανάπτυξη ειδικότερα είναι μια σύνθετη διαδικασία, όπου η ιστορία - με την έννοια των αφετηριών, των περιορισμών και των επιλογών του παρελθόντος - προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την παρούσα κατάσταση και τις παρούσες δυνατότητες.
3. Η απόδοση και οι μελλοντικές δυνατότητες ενός συστήματος εξαρτώνται καθοριστικά από την απόδοση και τις δυνατότητες όλων των βασικών συνιστωσών του, δηλαδή της αγοράς, της επιχείρησης και του κράτους και ακόμα και από τις επιδόσεις των επιμέρους χωρικών συνιστωσών τους.
4. Η απόδοση του συστήματος φτάνει στο μέγιστο, όταν η απόδοση των επιμέρους συνιστωσών φτάνει στο μέγιστο, και όταν οι τριβές ανάμεσα στις συνιστώσες και μέσα σε αυτές περιορίζονται στο ελάχιστο.
5. Καμία επιμέρους συνιστώσα δεν είναι καθοριστική με την έννοια ότι η μειωμένη απόδοσή της αποδεικνύεται μοιραία. Ούτε φυσικά η άριστη επίδοση μιας συνιστώσας είναι ικανή να αντισταθμίσει την κακή απόδοση των υπολοίπων.

6. Κανένας αυτοματισμός της ιστορίας, της αγοράς, του κράτους, ή κάποιας άλλης διάστασης δεν εγγυάται άριστες λύσεις. Τόσο η ατομική, όσο και η συλλογική δράση μπορεί να οδηγήσει σε βελτιώσεις, όπως και σε χειροτερεύσεις. Η παρατήρηση αυτή θέτει το ζήτημα της συνεχούς στάθμισης, αξιολόγησης, ελέγχου και καθοδήγησης και επιβοήθησης της αναπτυξιακής διαδικασίας. Πρόκειται για λειτουργίες που μπορούν να αναληφθούν μόνο από το κράτος.
7. Τα μονιστικά αναλυτικά σχήματα, όπως ο μεθοδολογικός ατομισμός του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης, δεν προσφέρονται για την ανάλυση πολύπλοκων, αντιφατικών και συγκρουσιακών φαινομένων, όπως είναι τα ζητήματα της περιφερειακής ανάπτυξης και πολύ περισσότερο δεν προσφέρονται για στήριξη ή για δικαιολόγηση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία.
8. Όμως το γεγονός ότι το κύριο ρεύμα παρουσιάζει ουσιαστικές αδυναμίες δεν απαξιώνει την αξία του. Τόσο η έννοια της στατικής ισορροπίας όσο, και ιδιαίτερα, τα εργαλεία ποσοτικής ανάλυσης που έχουν αναπτυχθεί στη βάση των σχετικών εννοιολογικών διεργασιών αποτελούν κατακτήσεις που δεν πρέπει να υποτιμούνται. Άλλωστε, με μεγάλη ευκολία μπορούν να προσαρμωστούν και να αξιοποιηθούν από εναλλακτικά ερευνητικά περιβάλλοντα όπως αυτό της εναλλακτικής μας πρότασης. Ο μεθοδολογικός ατομισμός όταν συμπληρωθεί με την αναβάθμιση του ρόλου της συλλογικής δράσης στο ίδιο επίπεδο σπουδαιότητας με εκείνο της ατομικής και παράλληλα όταν ληφθεί πρόνοια να συνεκτιμηθούν με πρόσφορο τρόπο τα ζητήματα της ανάπτυξης (δηλ. το απροσδόκητο, το απρόβλεπτο) και της μερικής αδυναμίας της αναγωγής (δηλ. η σημασία της συλλογικής δράσης) αποτελεί μια καλή βάση για την πραγμάτευση σημαντικών πτυχών των ζητημάτων της ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abramovitz, M. (1956) Resource and Output Trends in the United States Since 1870, *American Economic Review*, 46:5-23.
- Arrow, K. (1951) *Social Choice and Individual Values*, New York, Wiley.
- Bain, M. J. S. (1968) *Industrial Organisation*, New York, Wiley.
- Best, M. (1990) *The New Competition: Institutions and Industrial Restructuring*, Cambridge, Polity Press.
- Burlamaqui, L., Castro, A. C., Chang, H. – J., (2000) *Institutions and the Role of the State*, Cheltenham, UK, Elgar.

- Coase, R. H. (1992) The Institutional Structure of Production, *American Economic Review* 84(4): 713-719.
- Davies, S., Lyons, B. with Dixon, H., Geroski, P. (1988) *Economics of Industrial Organization*, London, Longman.
- Dobb, M. (1933) Economic Theory and the Problems of Socialist Economy, *Economic Journal*, 43.
- Engels, F. (1975) Outlines of a Critique of Political Economy, in Marx, K. and Engels, F. *Collected Works*, vol. 3, London, Laurence and Wishart.
- Hayek F. A. (1949) *Individualism and Economic Order*, London, Routledge and Keagen Paul.
- Hayek, F. A. (1978) *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London, Routledge.
- Hirschman, A. O. (1958) *The Strategy of Economic Development*. New Haven, Yale University Press.
- Krugman, P. (1991) *Geography and Trade*, Leuven, Leuven University Press.
- Krugman, P. (1995) *Development, Geography and Economic Theory*, London, MIT Press.
- Lewis, W. A. (1954) Economic Development with Unlimited Supplies of Labour, *The Manchester School*, (1954), repr. in Agarwain, A. N. & Singh (eds) *The Economics of Underdevelopment*, New York, Oxford University Press.
- Lewis, W. A. (1955) *The Theory of Economic Growth*, London: Allen and Unwin.
- Marshall, A. (1890/1961) *Principles of Economics*, variorum edition, London, Macmillan.
- Myrdal, G. (1957) *Economic Theory and Underdevelopment Regions*, New York, Harper and Row.
- Pakos, T. (1982) *Industrialization, Structural Change and Policy: The Case of Greece*. PhD Thesis, UMIST.
- Perroux, Fr. (1950) The Domination Effect and Modern Economic Theory, *Social Research*, 17: 188-206.
- Polanyi, K. (1944/1980) *The Great Transformation*, New York, Rinehart.
- Porter, M.E. (1990) *The Competitive Advantage of Nations*, London, Macmillan.
- Robbins, L. (1932) *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, London, Macmillan.
- Romer, P. M. (1986) Increasing Returns and Long Run Growth, *Journal of Political Economy*, 94: 1002-1037.
- Rosenstein – Rodan, P. (1943) Problems of Industrialization of Eastern and South – Eastern Europe, *Economic Journal* 53:202-211.

- Scherer, F. M. (1970) *Industrial Market Structure and Economic Performance*, Rond McNally.
- Schumpeter, J. A. (1928) The Instability of Capitalism, *Economic Journal* 38: 361-386.
- Schumpeter, J. A. (1939) *Business Cycles*, v.I. London, McGraw - Hill.
- Schumpeter, J. A. (1947) The Creative Response of Economic History, *Journal of Economic History*, 7(2): 149-159, rep. in Witt, U (ed) *Evolutionary Economics*, Aldershot, Elgar (1993).
- Ullman, E. L. (1958) Regional Development and the Geography of Concentration, *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 4:179-198.
- Weber, A. (1909) *Theory of the Location of Industries*, Chicago, University of Chicago Press.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Galbraith, J. K. (1980) *Η Εποχή της Αβεβαιότητας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Καράμωργας, Σ. (1979) *Δημόσια Οικονομική Ι*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κόνσολας, Ν. (1997) *Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μαρξ, Κ. (1981) *Θεωρίες για την Υπεραξία, Μέρος Πρώτο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ., Ενγκελς, Φ., Κομμουνιστικό Μανιφέστο, στο *Διαλεχτά Έργα*, τ. Ι, Αθήνα, Γνώσεις.
- Πάκος, Θ. (1992) *Κλαδική Οικονομική Ι: Ανταγωνισμός, Συγκέντρωση και Τεχνολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Πάκος, Θ. (1997) *Κλαδική Οικονομική ΙΙ: Βιομηχανική Οργάνωση, Επιχειρηματική Πολιτική και Απόδοση*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Σαφάντη, Δ. (2003) *Ολική Παραγωγικότητα, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Schumpeter, J. A. (1942/1972) *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.